

The Ontological Explanation of the Necessity of Correct Formulation of the Problem of God in the Thought of Professor Motahhari

Habibollah Kazemkhani *

Abstract

Many theological and philosophical challenges surrounding the problem of God stem not from the weakness of the proofs for His existence, but rather from the incorrect formulation and distorted image of the Divine Essence and Agency. Therefore, the clarification and correct ontological formulation of this problem is a fundamental prerequisite for a valid entry into theology, in order to reveal the truth of Divine self-subsistence (Qayyumiyyah) by transcending the errors of anthropomorphism (Tashbih) and negation (Ta'til). This research, by using a descriptive-analytical method and by relying on library references, systematically re-reads the philosophical works and views of Professor Motahhari regarding the ontological foundations of the problem of God. The findings indicate that the correct formulation of the problem of God in Motahhari's thought rests on three pillars: 1. the ontological distinction of the infinite between the Necessary Being (Wajib al-Wujud) and contingent beings; 2. the explanation of vertical agency and Divine self-subsistence in contrast to horizontal agencies; and 3. the harmony of intellect, primordial nature (Fitrah), and revelation. The research concludes that reforming the question of God is a methodological prerequisite to any proof, allowing theological proofs to be liberated from common misunderstandings.

Key Words: Correct Formulation of the Problem of God, Morteza Motahhari, Philosophical Theology, Necessary Being, Transcendent Philosophy

*Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Theology and Islamic Studies, Shahid Madani University of Azerbaijan, Tabriz, Iran. Kazemkhani@azaruniv.ac.ir

Date of Recieve: 2026/06/10 Date of Revise: 2026/07/12 Date of Acceptance: 2026/08/09

 Copyright©2010, Faculty of Islamic Theology and Sciences at University of Tabriz. This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA94042, USA.

Introduction

The question of God's existence is among the most ancient and fundamental issues in the history of human thought, and has always held a central position in philosophy, theology, and divinity. In the Islamic tradition, thinkers have presented various proofs, including the proof of the truthful (Burhan al-Siddiqin), the proof of origination (huduth), the proof of order (nazm), and the proof of possibility and necessity (imkan wa wujub). Nevertheless, Professor Morteza Motahhari, before evaluating these proofs, directs attention to a preliminary question: has the question of God's existence been correctly formulated from the beginning? In his view, the difficulty of many philosophical problems lies not in finding the answer, but in the proper recognition and formulation of the problem itself (Motahhari, 2010, 4:26). Therefore, in theology, the refinement of the subject and the correction of the problem's formulation hold methodological priority over the presentation of a proof. The scope of the present research is confined solely to the ontological aspect of the formulation of the question of God; for from Motahhari's perspective, the origin of thinkers' errors in all domains is a lapse in the initial ontological step. Consequently, the correction of the formulation of the question of God for him is not an educational step, but a methodological and a priori condition for entering correctly into theology and for passing beyond illusory conceptions, including the God of the gaps.

Methodology

This research, by employing a descriptive-analytical method and relying on library references, undertakes a systematic re-reading of Professor Motahhari's philosophical works and views concerning the ontological foundations of the formulation of the question of God. The focus has been on the analysis of the primary texts of his collected works and the extraction of the ontological framework for the correct formulation of the problem.

Findings

The findings of the research indicate that the correct formulation involves reconstructing the ontological image of God with five pillars: explaining the reality of God and negating both anthropomorphism (tashbih) and negation of attributes (ta'til), meaning that God is not a limited being co-existing with contingent beings; distinguishing the Necessary Being (Wajib al-Wujud) from contingent beings (mumkinat) and their existential-causal relationship, not a mechanical-temporal one; distinguishing between longitudinal causes (ilal-e tuli) and lateral causes (ilal-e arzi); preserving human free will within divine destiny and decree (qada wa qadar) based on this same longitudinal relationship; and linking theology with the comprehensive explanation of the world based on the principality of existence (asalat al-wujud) and the gradation of existence (tashkik al-wujud). Questions such as "What is the

effect of the First Cause?” arise from applying the judgments pertaining to the realm of contingency to the realm of necessity.

This very ontological reconstruction is not merely a conceptual correction, but rather a condition for the validity of knowledge, reasoning, theology, and faith-based education; and hence it becomes necessary in five domains: epistemological (the appropriateness of the subject's kind with the instrument of knowledge, and the inadequacy of spatiotemporal criteria for the direct proof or disproof of the metaphysical); logical (the dependence of an argument's validity on the correct determination of the subject, and avoiding the fallacy of confusing the meaning of God as the origin of existence with a natural entity); philosophical (the principality and gradation of existence; the relationship of affair (sha'n) and its bearer (dhi-sha'n) between God and the world); theological (critiquing the conception of God as a part of the world and reducing Him to the “God of the gaps”; God is the “Agent of agents”; and educational-ethical (the correct formulation of the question of God is the foundation of the health of faith, and many doubts arise from an incorrect conception of the question of God).

Against these harms, the correct formulation is determined not by a new proof, but through positive indices that operationalize the very distinction between Absolute Existence and limited beings. The correct formulation of the question of God in Motahhari's thought rests on six indices: the purification of the Truth from the limits of contingency without negating knowledge; the existential distinction between the Necessary and the contingent, the objectivity of the necessity of existence with the essence of the Necessary, and God's causal-rank priority over the world, not temporal priority; divine qayyumiyyah (sustaining guardianship) and the constant dependence of beings in their origination and subsistence, which makes God the “Agent of agents” and refutes the notion of the God of the gaps; the harmony of reason, innate nature (fitrah), and revelation against both irrationalism and self-sufficient rationalism; connecting theology with inner knowledge and the existential perfection of man; and divine nearness (qurb) as a qayyumi encompassing and increasing perfection, not spatial proximity.

Discussion and Conclusion

The research shows that the correct formulation of the question of God in Motahhari's thought is not merely a methodological consideration, but a paradigmatic shift in theology. The theological impasses in confronting modern atheism are largely due to a category mistake: formulating God as a particular entity on the same plane as the world, rather than the origin of existence transcending it. The explanation of longitudinal agency and existential qayyumiyyah refutes the notion of the God of the gaps and frees theology from a false competition with empirical sciences; for divine agency is the cause of causes, while empirical sciences are concerned with lateral causes. Motahhari's innovation lies not in accumulating new proofs, but in refining the a priori domain of knowledge. Correcting the mental image of

The Ontological Explanation of the Necessity of Correct Formulation\۵.

God transforms theology from an abstract debate into an existential and rational necessity, and places faith at the nexus of reason, science, and the meaning of life.

References

The Holy Quran.

Motahhari, Morteza. (2010). *Collection of Works (Vols. 1, 2, 4, 6, 10, 13)*. Tehran: Sadra.

Sadr al-Din Shirazi, Mohammad ibn Ibrahim. (1981). *Al-Hikmah al-Muta'aliyah fi al-Asfar al-'Aqliyyah al-Arba'ah*. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi.

تبیین هستی‌شناختی ضرورت طرح صحیح مسئله خدا در اندیشه استاد مطهری

حبیب‌اله کاظم‌خانی *

چکیده

بخش عمده‌ای از چالش‌ها و شبهات کلامی و فلسفی پیرامون مسئله خدا، نه از ضعف براهین اثبات وجود او، بلکه از صورت‌بندی نادرست و تصویر مخدوش از ذات و فاعلیت الهی سرچشمه می‌گیرد. از این رو، تنقیح و طرح صحیح هستی‌شناختی این مسئله به عنوان شرط پیشینی ورود معتبر به خداشناسی، ضرورتی بنیادین دارد تا با گذر از خطای تشبیه و تعطیل، حقیقت قیومیت الهی آشکار گردد. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای، به بازخوانی نظام‌مند آثار و آراء فلسفی استاد مطهری پیرامون مبانی وجودشناختی صورت مسئله خدا پرداخته است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که طرح صحیح مسئله خدا در اندیشه مطهری بر سه رکن استوار است: ۱. تمایز وجودشناختی نامتناهی میان واجب‌الوجود و ممکنات، ۲. تبیین فاعلیت طولی و قیومیت الهی در برابر فاعلیت‌های عرضی، و ۳. هماهنگی عقل، فطرت و وحی در شناخت خدا. بر این اساس، پژوهش نتیجه می‌گیرد که اصلاح صورت پرسش از خدا، در منظومه فکری مطهری، شرطی روش‌شناختی و مقدم بر اقامه هرگونه برهان است؛ زیرا تنها با بازسازی صحیح مفهوم خداوند می‌توان براهین الهیاتی را از سوءبرداشت‌های رایج رها کرد و کارکرد وجودی و تربیتی خداشناسی را در اندیشه انسانی بازشناخت.

کلیدواژه‌ها: طرح صحیح مسئله خدا، مرتضی مطهری، خداشناسی فلسفی، واجب‌الوجود، حکمت متعالیه

* استادیار گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران.

Kazemkhani@azaruniv.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۳/۲۰ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۵/۰۴/۲۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۵/۱۸

مقدمه

مسئله هستی خدا از کهن‌ترین و بنیادی‌ترین مسائل تاریخ اندیشه بشری است و همواره جایگاهی محوری در فلسفه، کلام و الهیات داشته است. در سنت فلسفی و کلامی جهان اسلام، متفکران برای اثبات وجود خداوند براهین گوناگونی از جمله برهان صدیقین، حدوث، نظم و امکان و وجوب عرضه کرده‌اند. با این همه، استاد مرتضی مطهری پیش از ارزیابی این براهین، توجه را به پرسشی مقدماتی معطوف می‌دارد: آیا مسئله هستی خدا از آغاز به درستی طرح شده است؟ به اعتقاد وی، دشواری بسیاری از مسائل فلسفی نه در یافتن پاسخ، بلکه در تشخیص و صورت‌بندی صحیح مسئله نهفته است. به عبارت دیگر، برخلاف مسائل ریاضی که معمولاً صورت مسئله روشن است و اختلاف در شیوه حل آن پدید می‌آید، در فلسفه اشکال عمده در طرح صحیح خود مسئله است نه ضعف استدلال درباره آن (مطهری، ۱۳۸۹، ۴: ۲۶). به همین سبب، استاد مطهری میان «طرح مسئله» و «حل مسئله» پیوندی ناگسستنی برقرار می‌کند. از نظر او، اگر پرسش بر پیش‌فرضی نادرست استوار باشد، استدلال‌های بعدی، هرچند از نظر منطقی معتبر باشند، الزاماً به نتیجه درست منتهی نخواهند شد. بنابراین، در خداشناسی، تنقیح موضوع و تصحیح صورت مسئله بر اقامه برهان تقدم روش‌شناختی دارد؛ زیرا حل درست مسئله و کاربست متناسب برهان، در گرو صورت‌بندی درست موضوع است. در پرتو این مبنا، از منظر مطهری، بخشی از شک‌ها و انکارهای خداشناختی ممکن است ناشی از تصور نادرست از خدا باشد؛ هرچند وی علل روانی، اجتماعی و تاریخی گرایش به مادی‌گری را نیز نادیده نمی‌گیرد (همان، ۶: ۹۶۷ - ۹۶۹).

استاد مطهری یکی از ریشه‌ای‌ترین خطاها را جست‌وجوی خدا در شمار موجودات جهان می‌داند. در این تلقی، خداوند همچون موجودی در کنار دیگر موجودات یا علتی در عرض علل طبیعی تصور می‌شود؛ به تعبیر دقیق‌تر، مسئله خدا به گونه‌ای صورت‌بندی می‌شود که گویی باید با ابزارهای حسی و تجربی، همانند دیگر پدیده‌های طبیعی، درباره آن داوری کرد. وی این برداشت را ناسازگار با حقیقت خداوند می‌داند؛ زیرا خداوند در عرض علل طبیعی و در ردیف عوامل درون‌جهانی قرار نمی‌گیرد؛ بلکه علل طبیعی در اصل وجود و فاعلیت خود وابسته به اویند. از این‌رو، نسبت خدا با عالم را نمی‌توان با نسبت علل طبیعی و معلول‌های طبیعی سنجید (همان، ج ۱۳: ۳۰۰-۳۰۳). برای روشن شدن این مدعا، شهید مطهری از مثال‌هایی مانند «زمان» و «ماده اولی» بهره می‌گیرد. زمان موجودی مستقل در کنار دیگر اشیا نیست تا بتوان آن را در نقطه‌ای از جهان جست‌وجو کرد، بلکه یکی از ابعاد موجودات مادی است. ماده اولی نیز به صورت شیئی مستقل در خارج تحقق ندارد، بلکه در فعلیت‌های گوناگون حضور

می‌یابد. مقصود از این مثال‌ها اثبات وجود خدا نیست، بلکه نشان دادن این نکته است که خطا در تصور موضوع، مسیر تحقیق را از آغاز منحرف می‌کند و جست‌وجویی بی‌حاصل را در پی دارد (همان).

دامنه پژوهش حاضر صرفاً بر جنبه وجودشناختی صورت مسئله خدا متمرکز است، نه سایر ساحت‌ها (مانند مباحث معرفت‌شناختی، صفاتی، زبانی و فاعلیتی)؛ چه آنکه از منظر استاد مطهری، خاستگاه خطاهای متفکران در همه ساحت‌ها، لغزش در گام نخست وجودشناختی-یعنی تلقی خدا به مثابه موجودی در عرض پدیده‌ها یا جزئی از جهان مادی- است. از این رو، اصلاح صورت مسئله خدا نزد ایشان نه یک گام آموزشی، بلکه شرط روش‌شناختی و پیشینی برای ورود صحیح به خداشناسی و عبور از تلقی‌های موهوم (از جمله خدای رخنه‌پوش) است.

پیشینه تحقیق

بررسی پژوهش‌های پیشین درباره خداشناسی در اندیشه استاد مطهری را می‌توان در دو دسته جای داد: دسته نخست بر براهین اثبات وجود خدا متمرکز است. به عنوان مثال، قربانی (۱۳۹۳) در مقاله «بررسی تبیین عقلانی برهان نظم در دیدگاه آیت‌الله مطهری» به تقریر مطهری از برهان نظم و پیوند وثیق علت غایی و علت فاعلی پرداخته است. پورروستایی اردکانی و پورروستانی اردکانی (۱۳۹۷) نیز در مقاله «بررسی تقریر شهید مطهری از برهان نظم»، ساختار معرفتی این برهان و تفکیک دقیق آن از برهان هدایت را واکاوی کرده‌اند. همچنین، ملائی ابولی، مرزبند و متولی حقی (۱۳۹۲) در مقاله «تأملی بر برهان حیات در شناخت خدا از نگاه مرتضی مطهری» به تبیین برهان حیات و تمایز رویکرد قرآنی آن از تبیین‌های صرفاً تجربی و زیست‌شناختی پرداخته‌اند. دسته دوم، خداشناسی مطهری را در سطحی کلی‌تر مطالعه کرده است. در این سطح، نیکزاد (۱۳۸۹) در مقاله «جستاری در باب خداشناسی در آثار استاد شهید مطهری»، ادله اثبات وجود و یگانگی خداوند و حدود توانایی عقل در ساحت خداشناسی را از منظر ایشان گزارش و دسته‌بندی کرده است. افزون بر این، سعیدی‌مهر (۱۳۹۲) در مقاله «استاد مطهری و شناخت خدا» طرحی جامع از مباحث خداشناسی شهید مطهری ترسیم نموده و پس از بررسی مباحث مقدماتی نظیر جهان‌بینی و اقسام آن، لزوم و امکان اندیشه‌ورزی در باب خدا، محدودیت‌های ادراکی انسان و چگونگی تصویر ذات باری تعالی، راه‌های سه‌گانه خداشناسی (فطرت، راه‌های علمی/ شبه‌فلسفی و راه‌های فلسفی) را تبیین کرده است.

برخلاف آثار پیشین که عمدتاً بر تحلیل براهین یا توصیف مباحث خداشناسی متمرکز بوده‌اند، این پژوهش بر «تنقیح هستی‌شناختی پیش از اقامه برهان» تمرکز دارد. اهمیت رویکرد شهید مطهری نه در تکرار مبانی حکمت متعالیه، بلکه در کاربست آسیب‌شناسانه آن‌ها برای مواجهه با چالش‌های الحاد مدرن (مانند انگاره «خدای

۱۵۴ تبیین هستی‌شناختی ضرورت طرح صحیح مسئله خدا در اندیشه استاد مطهری
رخنه‌پوش» است؛ چه آنکه وی بسیاری از این شبهات را نه چالش استدلالی، بلکه «خطای مقوله‌ای» ناشی از ابهام در تصویر هستی‌شناختی خدا می‌داند. نوآوری این نوشتار، نظام‌مندسازی این «ضرورت تنقیح پیشینی» و تبدیل آن به چارچوبی برای «ایمن‌سازی الهیات» است؛ رویکردی که با عبور از تحلیل‌های توصیفی موجود، الهیات را از مبحثی انتزاعی به ابزاری روش‌شناختی برای اصلاح پرسش‌های خداشناسانه ارتقا می‌دهد.

۱. مفهوم‌شناسی و چارچوب نظری

۱-۱. مسئله

در سنت فلسفی، «مسئله» فراتر از یک پرسش، شامل چگونگی طرح آن است که بر فرایند شناخت تأثیر می‌گذارد. «صورت‌بندی مسئله» (تعیین دقیق موضوع، حدود مفهومی و نسبت آن با مفاهیم نزدیک) بر حل و اثبات آن تقدم روش‌شناختی دارد؛ زیرا بدون تصور صحیح موضوع، تحقیق و استدلال معتبر میسر نیست (مطهری، ۱۳۸۹، ۴: ۲۶؛ ۶: ۹۶۷؛ ۱۳: ۳۰۰). مطهری، منشأ بسیاری از خطاهای فلسفی را ابهام در موضوع بحث می‌داند، نه ضعف استدلال؛ لذا بر این باور است که استدلال بر موضوع مبهم، نتیجه‌ای نامعتبر به بار می‌آورد (مطهری، ۱۳۸۹، ۶: ۹۶۸-۹۶۹). برای مثال، تصور مستقل از «زمان» صورت مسئله را از آغاز مخدوش کرده و پژوهش را به داوری نادرست می‌کشانند، بنابراین اصلاح صورت مسئله، شرط لازم استدلال معتبر است (همو، ۱۳۸۹، ۴: ۲۸-۲۹).

۱-۲. مسئله خدا

از دیدگاه مطهری، صورت‌بندی مسئله بر حل آن مقدم است و خطای بسیاری از پژوهش‌ها از ابهام تصور اولیه ناشی می‌شود نه ضعف استدلال؛ زیرا تصدیق موضوع مبهم، نتیجه‌ای معتبر ندارد (همان، ۶: ۹۶۸-۹۶۹). وی با مثال زمان، خطای در تصور اولیه را عامل داوری نادرست می‌داند (همان: ۹۶۸). بنابراین «صورت‌بندی مسئله» یعنی تعیین دقیق حدود مفهومی و نسبت آن با مفاهیم نزدیک؛ امری که شرط مقدم بر استدلال است. به بیان دیگر، پیش از تصدیق، باید تصور صحیح موضوع حاصل شود؛ زیرا استدلال بر موضوعی مبهم، نتیجه‌ای معتبر ندارد (همان: ۹۶۹). اعتقاد مطهری بر تقدم تصور بر تصدیق در این بستر، حلقه اتصال این بخش با تحریر محل نزاع خواهد بود. مسئله خدا نیز از این قاعده مستثنا نیست: تا تصور ما از «خدا» صحیح نباشد، نمی‌توان درصدد اثبات یا انکار آن برآمد.

۱-۳. تمایز متدولوژیک میان «طرح مسئله خدا» و «اثبات وجود خدا»

از مجموع آثار استاد مطهری می‌توان تفکیکی روش‌شناختی میان «طرح مسئله خدا» و «اثبات وجود خدا» استخراج کرد. از نظر او، اعتبار براهین خداشناسی به درستی صورت‌بندی مسئله وابسته است؛ زیرا اگر خدا از آغاز به مثابه

موجودی در عرض سایر موجودات تصور شود، استدلال‌ها هرچند از نظر منطقی معتبر باشند، ناظر به حقیقت مسئله خدا نخواهند بود. از این‌رو، اصلاح نحوه طرح پرسش بر اقامه برهان تقدم دارد و تنقیح مفهوم خدا بخشی از فرایند دستیابی به شناخت معتبر به شمار می‌آید (مطهری، ۱۳۸۹، ۴: ۲۶؛ ۶: ۹۶۷ - ۹۶۹؛ ۱۳: ۳۰۰). روی این مبنا، می‌توان گفت پژوهش حاضر مسئله خدا را نه موضوعی تجربی، بلکه مسئله‌ای فلسفی و هستی‌شناختی بررسی می‌کند. در این چارچوب، پرسش اصلی ناظر به یافتن موجودی در کنار دیگر موجودات نیست، بلکه به تبیین نسبت جهان با مبدأ هستی بازمی‌گردد. در نتیجه، تمایز میان «طرح مسئله خدا» و «اثبات وجود خدا» در اندیشه مطهری صرفاً یک تفکیک آموزشی نیست، بلکه اصلی روش‌شناختی است که از ابتدای براهین بر پیش‌فرض‌های نادرست جلوگیری می‌کند و زمینه فهم صحیح خداشناسی را فراهم می‌سازد (همو، ۴: ۲۶، ۲۹؛ ۶: ۹۶۷ - ۹۶۹؛ ۱۳: ۳۰۰، ۳۰۳).

۲. مبانی هستی‌شناختی مسئله خدا در اندیشه استاد مطهری

۲-۱. تبیین حقیقت خدا و نفی تشبیه و تعطیل

به نظر استاد مطهری، نخستین گام در طریق خداشناسی، تصحیح تصور از خدا و تنزیه او از هرگونه نقص، محدودیت و تشبیه است. وی تأکید دارد که خداوند نباید همچون موجودی مستقل در کنار سنگ، خاک، هوا، آب و گیاه تصور شود؛ چون اگر خدا موجودی محدود و «در عرض» سایر موجودات و جزئی از اجزای عالم فرض شود، دیگر نمی‌توان نام خدا بر آن نهاد. از نظر او، خدا با همه موجودات است، مبدأ پیدایش آنهاست و موجودات به او بازمی‌گردند و تعبیری مانند «لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ» (شوری: ۱۱)، «سُبْحَانَ اللَّهِ» (صافات: ۱۵۹)، و نظایر آن مؤید همین معناست (مطهری، ۱۳۸۹، ۴: ۲۸). همچنین، شهید مطهری برای نفی تصور مکانی از خدا به آیاتی مانند «فَإِنَّمَا تُؤَلُّوا فِثَمَّ وَجْهَ اللَّهِ» (بقره: ۱۱۵) و «هُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ» (حدید: ۴) استناد می‌کند که بر حضور همه‌جایی خداوند دلالت دارد (مطهری، ۱۳۸۹، ۶: ۹۶۹). بنابراین، در خداشناسی صحیح باید از دو خطای متقابل اجتناب کرد: نخست، تشبیه خدا به موجودات و هم‌سنخ دانستن او با ممکنات؛ و دوم، ناتوانی عقل و انکار امکان هرگونه معرفت نسبت به خدا.

۲-۲. واجب‌الوجود و تمایز آن از ممکنات

از دیگر مبانی اساسی طرح صحیح مسئله خدا، تمایز میان واجب‌الوجود و ممکن‌الوجود است. یعنی، اشیای عالم را از جهت وجود به دو دسته کلی می‌توان تقسیم کرد: دسته نخست، موجوداتی هستند که همچون عنصر یا ستاره، جزئی از اجزای عالم و در کنار سایر اشیا قرار دارند و نیز هستی‌شان از ذات خودشان نیست و برای تحقق به غیر وابسته‌اند (ممکن‌الوجود) دسته دوم، حقیقتی است که اگر تحقق داشته باشد، نمی‌توان آن را همچون شیئی محدود

۱۵۶ تبیین هستی‌شناختی ضرورت طرح صحیح مسئله خدا در اندیشه استاد مطهری

در کنار اشیاء دیگر جست‌وجو کرد، بلکه باید نسبت آن را با همه موجودات در نظر گرفت (واجب‌الوجود) (مطهری، ۱۳۸۹، ۴: ۲۸). البته باید توجه داشت که در این چارچوب، واجب‌الوجود موجودی نیست که در نقطه‌ای از مکان یا در لحظه‌ای پیش از آغاز زمان قرار گرفته باشد و ممکنات در نهایت بدو منتهی شوند. چنین برداشتی، تصویری عامیانه و نادرست از خداست (همو، ۶: ۹۶۹). بنابراین، می‌توان گفت که رابطه واجب‌الوجود و ممکنات، رابطه‌ای مکانی یا زمانی نیست، بلکه رابطه‌ای وجودی و علّی است و خداوند مبدأ هستی موجودات است، نه موجودی دیگر در کنار آنها. از همین‌رو، «منتهی‌شدن» ممکنات به واجب‌الوجود نباید به معنای قرارگرفتن خدا در انتهای سلسله مکانی یا زمانی فهم شود.

۲-۳. فاعلیت الهی و تمایز علل طولی و عرضی

یکی از لغزش‌های رایج در فهم نسبت خدا با جهان، نشان دادن فاعلیت الهی در کنار فاعلیت‌های طبیعی است؛ پنداری که بر پایه آن، اثبات درست قدرت الهی مستلزم نفی کارکرد اسباب مادی، و برعکس، کشف تبیین‌های علمی مساوی با عقب‌نشینی مرزهای خداشناسی تلقی می‌شود. در برابر این تقلیل‌گرایی، شهید مطهری میان دو سنخ علیت تمایز قائل می‌شود: علل طبیعی که در ظرف زمان و بستر ماده جریان دارند (چه هم‌زمان باشند و چه دارای تقدم و تأخر زمانی)، در سلسله علل عرضی جای می‌گیرند؛ در حالی که مبادی ماوراء طبیعی و فاعلیت ایجادی واجب، در سلسله علل طولی واقع‌اند (همان، ۱۳: ۳۰۰). بر این اساس، نسبت خداوند با اسباب طبیعی، نسبتی رقابتی و جانشین‌پذیر نیست؛ خداوند عاملی در کنار سایر عوامل به شمار نمی‌آید، بلکه موضوع اصلی در خداشناسی عقلانی، تبیین «فاعل فاعل‌ها» و سرچشمه سریان وجود و فاعلیت در کل هستی است، به گونه‌ای که هر فاعلی اصل وجود و تأثیرگذاری خود را لحظه به لحظه از او دریافت می‌دارد (همان، ۶: ۹۶۸).

تحلیل فلسفی این تمایز ساختاری نشان می‌دهد که تبیین الهیاتی و تبیین علمی در دو سطح طولی از پرسش عمل می‌کنند: تبیین علمی به کیفیت و سازوکار تحقق پدیده‌ها در شبکه علل عرضی می‌پردازد، در حالی که تبیین الهیاتی ناظر بر اعطای وجود و استمرار آن بر کل این شبکه است. این تمایز طولی اما به معنای تفویض استقلال به نظام طبیعت نیست؛ زیرا طولی‌بودن به استقلال علی و وجودی طبیعت نمی‌انجامد. بر این اساس، آنچه بدان اشاره شد، از منظر ساختار این علّیت، به مثابه رابطه‌ای از جنس ایجاب و امتناع (نه صرفاً هستی‌بخشی اولیه) تحلیل می‌شود.

۲-۴. فاعلیت الهی و مسئله اختیار انسان

بی شک، تبیین طولی فاعلیت الهی با مسئله اختیار انسان نیز ارتباط پیدا می‌کند. در جهان‌بینی توحیدی، قضا و قدر الهی بر سراسر جهان حاکم است؛ اما این حاکمیت به معنای نفی آزادی، اختیار و مسئولیت انسان نیست. مطهری تصریح می‌کند که قضا و قدر الهی، انسان را آزاد، مختار و مسئول قرار داده است و آزادی انسان بیرون از نظام الهی نیست، بلکه درون همان نظام و بر اساس قوانین آن تحقق می‌یابد (همان، ۲: ۸۵). همچنین، از نظر مطهری، جهان بر اساس نظام اسباب و مسببات اداره می‌شود و هر نتیجه از علت خاص خود پدید می‌آید. قضا و تقدیر هر موجود نیز عین قضا و تقدیر سلسله علل آن است و در نتیجه اراده انسان یکی از حلقه‌های واقعی سلسله علل است و بیرون از نظام علی جهان قرار ندارد (همان: ۸۳).

از مجموع سخنان استاد مطهری در این زمینه می‌توان چنین استنباط کرد که تصور رابطه‌ای عرضی میان خدا و انسان، یا به نفی اختیار انسان می‌انجامد یا فاعلیت الهی را به سطح یکی از فاعل‌های محدود فروم می‌کاهد. در مقابل، رابطه طولی، هم وابستگی وجودی انسان به خدا را حفظ می‌کند و هم امکان فاعلیت و مسئولیت انسانی را توضیح می‌دهد.

۲-۵. خداشناسی و تبیین جهان در چارچوب جهان‌بینی توحیدی

در منظومه فکری استاد مطهری، خداشناسی از تبیین کلان جهان جدا نیست؛ چراکه بحث درباره خدا، بحث درباره یک پدیده یا عامل طبیعی در کنار عوامل دیگر نیست، بلکه بحث درباره کل عالم، روح جهان، حقیقت جهان، ریشه و اساس آن و مبدأ و منشأ جهان و در نتیجه پدیدآورنده زمان و مکان و سرچشمه فاعلیت همه عوامل است (همان، ۶: ۹۶۸). طرح پرسش خدا نبلید به گونه‌ای باشد که خدا را درون زمان و مکان یا در انتهای زنجیره علل طبیعی قرار دهد. چنین تصویری، خدا را به سطح موجودات ممکن فرو می‌کاهد و زمینه پیدایش پرسش‌هایی مغالطه‌آمیز مانند «علت نخستین خود معلول چه علتی است؟» یا «خدا چه زمانی به وجود آمده است؟» را فراهم می‌کند.

تبیین فلسفی این مسئله بر پایه «اصل تشکیک در حقیقت وجود» استوار است (ملاصدرا، ۱۹۸۱ م، ۱: ۳۵-۳۸). بر اساس وحدت تشکیکی، وجود حقیقتی واحد و اصیل با مراتب شدت و ضعف است؛ حق تعالی در مرتبه اشد، اتم و لایتناهی، صرف‌الوجود غنی‌بالذات و مبری از ماهیت، حد و امکان، و ماسوی‌الله در مراتب نازل‌تر، سراسر فقر و امکان فقری‌اند. ملاک احتیاج به علت در حکمت متعالیه، امکان فقری و نقص مرتبه وجودی است، نه حدوث زمانی

۱۵۸ تبیین هستی‌شناختی ضرورت طرح صحیح مسئله خدا در اندیشه استاد مطهری
یا اصل وجود (همان، ۳: ۲۴۳-۲۴۴). از این‌رو، پرسش از علت یا زمان پیدایش کمال محض و غنای صرف، سالبه
به انتفاء موضوع است و از انطباق احکام مرتبه امکانی بر مرتبه وجوبی ناشی می‌شود؛ زیرا سؤال از علیت تنها در
ساحت موجودات ناقص و دارای حد ماهوی معنا دارد.

چنان‌که در مبادی پژوهش آمد، از منظر شهید مطهری ریشه الحاد مدرن نه نقص استدلال، بلکه تقلیل
واجب‌الوجود به مرتبه امکانی و خلط احکام ماهوی با حقیقت وجود است. از این‌رو، خداشناسی چارچوبی بنیادین
برای فهم عقلانی ساختار غایتمند، حکیمانه و نظام‌مند هستی به شمار می‌رود.

۳. رویکردها و ساحت‌های ضرورت طرح صحیح مسئله خدا در اندیشه استاد مطهری

چنان‌که پیش از این گذشت، به تصریح استاد مطهری مسئله خداشناسی و به‌ویژه مرتبه «توحید در فاعلیت و
ربوبیت (توحید افعالی)»، از جمله مسائلی است که داوری و حل صحیح آن کاملاً به طرح و صورت‌بندی درست
پیشینی آن وابسته است؛ زیرا تنها پس از تعیین و تحدید درست صورت مسئله است که می‌توان از ابزار و
روش‌شناسی مناسب برای بررسی آن سخن به میان آورد (مطهری، ۱۳۸۹، ۱۳: ۳۰۸). از همین‌رو، پیش از ورود به
مقام اقامه و ارزیابی براهین، تنقیح تصویر هستی‌شناختی از خدا و مراتب توحید یک امر ضروری است. استاد
مطهری این ضرورت را در پنج رویکرد و ساحت متمایز شامل معرفت‌شناختی، منطقی، فلسفی (هستی‌شناختی)،
کلامی و تربیتی-اخلاقی مورد تحلیل و واکاوی قرار داده است.

۳-۱. رویکرد معرفت‌شناختی

نخستین رویکرد معرفت‌شناختی ضرورت طرح صحیح مسئله خدا، توجه به تناسب میان سنخ موضوع و ابزار
شناخت است. نظر مطهری این است که ابزارهایی که برای جست‌وجوی امور واقع در زمان و مکان به کار می‌روند،
برای اثبات یا نفی مستقیم ماورای طبیعت کافی نیستند. چنانکه حواس انسانی نیز هرکدام قلمرو خاص خود را دارند
و نمی‌توان از آنها انتظار داشت که به‌طور مستقیم امر غیرمحسوس را آشکار کنند (همان). بر همین قیاس، خداشناسی
را نمی‌توان صرفاً با معیارهای تجربی ارزیابی کرد. چون خداوند، در تقریر مطهری، موجودی درون زمان و مکان
نیست، بلکه پدیدآورنده زمان و مکان است. بنابراین، انتظار مشاهده حسی خدا یا جست‌وجوی او در میان پدیده‌های
طبیعی، ناشی از عدم تناسب ابزار شناخت با موضوع مورد بررسی است (همان، ۶: ۹۶۸).

شهید مطهری همچنین با نقد دیدگاه‌هایی که شناخت انسان را به محسوسات محدود می‌کنند، خاطرنشان
می‌سازد که انسان تنها از طریق حس نمی‌شناسد. مثلاً مفاهیمی مانند ضرورت، امکان و علیت، خود مستقیماً با

حواس ادراک نمی‌شوند، اما عقل قادر به درک آنهاست. با تکیه بر این اصل، نمی‌توان غیر محسوس بودن یک امر را مساوی با ناشناختنی بودن آن دانست. مهم، تناسب داشتن ابزار شناخت با موضوع مورد شناخت است. از اینجا می‌توان نتیجه گرفت که خطا در تصور موضوع می‌تواند پژوهش را به جست‌وجویی بی‌ثمر سوق دهد؛ چنان‌که جست‌وجوی خدا با ابزارهایی که برای امور زمانی و مکانی طراحی شده‌اند، از ابتدا بر صورت‌بندی نادرست مسئله استوار است و ره به جایی نمی‌برد.

۳-۲. رویکرد منطقی

از منظر منطقی، ضرورت طرح صحیح مسئله خدا این است که اعتبار استدلال به تعیین درست موضوع و حفظ معنای آن در مقدمات استدلال وابسته است. شهید مطهری تأکید می‌کند:

«برای درک هر حقیقتی شرط اول این است که صورت مسأله به نحو صحیحی در اندیشه جوینده حقیقت طرح شود؛ پس از آنکه به صورت صحیحی در اندیشه‌اش طرح شد امکان تحقیق و کاوش و استدلال برایش پیدا می‌شود» (همان، ۶: ۹۶۷).

معنای این سخن آن است که در درجه نخست باید مقصود از «خدا» روشن شود. اگر خدا به معنای موجودی طبیعی، محدود و واقع در زمان و مکان گرفته شود، آنگاه انتظار می‌رود وجود او با مشاهده و تجربه اثبات شود. اما اگر خدا به عنوان مبدأ و منشأ هستی و پدیدآورنده زمان و مکان فهم شود، روش بررسی مسئله تغییر می‌کند و بحث در قلمرو فلسفه و عقل قرار می‌گیرد (همان، ۱۳: ۳۰۸). به باور مطهری، خلط این دو معنا، نوعی مغالطه در موضوع است. دلیل‌اش این است که در جریان استدلال، لفظ «خدا» حفظ می‌شود، اما معنای آن از مبدأ هستی به یک موجود طبیعی یا عامل ناشناخته تغییر می‌کند. در چنین وضعی، نقد استدلال در واقع متوجه تصویری نادرست از خداست، نه مفهوم خدا در معنای فلسفی و توحیدی آن. بنابراین، باید به یاد داشت که ناتوانی تجربه حسی در مشاهده خدا، دلیل بر نبود او نیست؛ بلکه نشان‌دهنده ناسازگاری روش تجربی با سنخ این مسئله است. به تعبیر دیگر، اشکال در اینجا پیش از مرحله داوری درباره نتیجه و در مرحله تعیین موضوع و روش تحقیق پدید می‌آید.

۳-۳. رویکرد فلسفی

مبنای فلسفی طرح صحیح مسئله خدا در اندیشه شهید مطهری بر اصول حکمت متعالیه، به‌ویژه اصالت وجود و تشکیک وجود، استوار است. بر اساس اصالت وجود، واقعیت خارجی از آن وجود است و ماهیت‌ها حدود و تعینات ذهنی آن به شمار می‌آیند. از این‌رو، موجودات جهان اشیائی مستقل و هم‌عرض با خداوند نیستند، بلکه در

۱۶۰ تبیین هستی‌شناختی ضرورت طرح صحیح مسئله خدا در اندیشه استاد مطهری
مراتب مختلف حقیقت وجود و وابسته به آن تحقق دارند (همان، ۱۰: ۴۲؛ ۴: ۱۹۲). بر پایه اصل تشکیک وجود، خداوند وجود مطلق و واجب است و موجودات ممکن در مراتب نازل و وابسته وجود قرار دارند.
در این چارچوب، نسبت خدا و جهان، رابطه دو موجود هم‌عرض نیست، بلکه رابطه شأن و ذی‌شأن و ظهور و مظهر است. به تعبیر صدرایی، معلول چیزی جز «شأنی از شئون علت، ظهوری از ظهورات آن و وجهی از وجوه علت» نیست:

«فَلَيْسَ إِلَّا شَأْنًا مِنْ شُؤْنِ الْوَاحِدِ الْقَيُّومِ، وَنَعْتًا مِنْ نُعُوتِ ذَاتِهِ، وَكَمَعَةً مِنْ كَمَعَاتِ صِفَاتِهِ» (ملاصدرا، ۱۹۸۱م، ۲: ۳۰۱).

بنابراین، نیاز به علت وصف موجودات ممکن و فقیرالوجود است، نه واجب‌الوجودی که هستی عین ذات اوست (مطهری، ۱۳۸۹، ۶: ۵۱۹؛ ۱: ۵۰۸). بدین ترتیب، نسبت خدا و جهان، رابطه دو موجود هم‌عرض نیست، بلکه رابطه وجود مطلق با مراتب وابسته وجود است.

۳-۴. رویکرد کلامی

در حوزه کلام، ضرورت طرح صحیح مسئله خدا در نقد دو برداشت نادرست آشکار می‌شود: نخست، تصور خدا به‌عنوان جزئی از جهان؛ و دوم، فروکاستن خدا به عامل مجهولات یا همان تلقی‌ای که در ادبیات معاصر از آن با عنوان «خدای رخنه‌پوش» یاد می‌شود. شهید مطهری بر این امر پای می‌فشارد که خداوند نباید همچون موجودی مستقل در کنار سنگ، خاک، هوا، آب و گیاه تصور شود. اگر خداوند موجودی محدود و در عرض سایر موجودات باشد، اساساً خدا نیست (همان، ۴: ۲۸). همچنین، خدا در آسمان، زمین یا نقطه‌ای بیرون از عالم قرار ندارد؛ زیرا او پدیدآورنده زمان و مکان است (همان، ۶: ۹۶۸-۹۶۹). نتیجه سخن استاد مطهری این است که خداوند را نباید علت موقت و جایگزین علل ناشناخته دانست؛ بلکه او مبدأ و اساس کل نظام هستی و سرچشمه فاعلیت همه عوامل است. بدین معنا که توحید به معنای نفی اصل اسباب و علل طبیعی نیست، بلکه به معنای نفی استقلال آنهاست. به تعبیر استاد مطهری خدا «عامل عامل‌ها» و ریشه فاعلیت همه فاعل‌هاست و هر عامل، فاعلیت خود را از او دریافت می‌کند (مطهری، ۱۳۸۹، ۶: ۹۶۸).

۳-۵. رویکرد تربیتی و اخلاقی

طرح صحیح مسئله خدا در اندیشه شهید مطهری، زیربنای سلامت ایمان و اخلاق است؛ زیرا همه اشتباهات، ایرادها، اشکال‌ها، شک‌ها و شبهه‌ها هم به این دلیل است که تصور افراد از این مسأله تصور صحیحی نیست (همان

حبیب‌اله کاظم‌خانی ۱۶۱

۴: ۲۶؛ ۶: ۹۶۹). از آنجا که در اندیشه مطهری، خداشناسی صحیح، شالوده نظام فکری و رفتاری مؤمن را تشکیل می‌دهد، اصلاح این تصور، مقدمه‌ای برای برون‌رفت از رویکردهای ابزارری و سطحی به بندگی و اخلاق دینی است. برای مثال، اگر خدا در ذهن فرد به مثابه موجودی دوردست و صرفاً وسیله‌ای برای رفع نیازها تصور شود، رابطه دینی او نیز به نوعی دادوستد تقلیل می‌یابد؛ در این حالت، عبادت نه از سر معرفت و اخلاص، بلکه عمدتاً برای دفع ترس، جلب منفعت یا عادت‌ورزی انجام می‌شود. در مقابل، اگر خدا به عنوان حقیقتی نامتناهی، حاضر و قیوم فهم شود، عبادت معنای اخلاقی عمیق‌تری می‌یابد و به مسئولیت‌پذیری، اخلاص و خوداصلاحی می‌انجامد.

بررسی مبانی پنج‌گانه نشان می‌دهد که از منظر مطهری، طرح صحیح مسئله خدا پیش شرط ورود معتبر به خداشناسی است: در سطح معرفت‌شناختی، تناسب سنخ خدا و ابزار شناخت را تأمین می‌کند؛ در سطح منطقی، از مغالطه‌های ناشی از صورت‌بندی نادرست جلوگیری می‌کند؛ در سطح فلسفی، خدا را وجود مطلق، نه موجودی هم‌عرض جهان می‌فهماند؛ در سطح کلامی، تقلیل خدا به موجودی درون‌جهانی یا عامل مجهولات را بازمی‌دارد؛ و در سطح تربیتی، به پالایش ایمان و تعمیق فهم دینی می‌انجامد. از این رو، اصلاح مسئله خدا مرحله‌ای فرعی پیش از برهان نیست، بلکه چارچوبی است که فهم درست براهین و تفسیر صحیح جهان‌بینی توحیدی را ممکن می‌سازد.

۴. آسیب‌شناسی طرح نادرست مسئله خدا

در اندیشه شهید مطهری، بسیاری از بحث‌های خداشناسی پیش از آنکه به برهان برسند، از یک خطای اولیه آغاز می‌شوند؛ یعنی خدا را با معیارهای مربوط به موجودات محدود و طبیعی می‌سنجند. نتیجه این کار یا کوچک کردن خداست یا ناممکن‌دانستن شناخت او. از همین رو، شهید مطهری در جای‌جای آثارش گوشزد می‌کند که خدا مانند یک جزء یا عامل طبیعی در کنار سایر اجزای جهان نیست، بلکه در مرتبه‌ای فراتر از آنها قرار دارد. (همان، ۱۳: ۳۰۰، ۳۰۳). بنابراین، ریشه بسیاری از شبهات خداشناختی را باید در فهم نادرست از جایگاه خدا و نسبت او با جهان و ابزارهای شناخت جست‌وجو کرد.

۴-۱. فروکاستن خدا به موجودی هم‌سنخ با مخلوقات: میان تشبیه و تعطیل

یکی از نخستین آسیب‌های معرفتی در طرح مسئله خدا، تشبیه او به موجودات محدود و طبیعی است. شهید مطهری بر اساس آیه «لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ» متذکر می‌شود که خداوند مانند هیچ‌یک از موجودات نیست و نمی‌توان صفات او را با صفات مخلوقات یکسان دانست (مطهری، ۱۳۸۹، ۲: ۸۳). همچنین، خداوند جسم نیست و با چشم دیده نمی‌شود و به تبع آن، نزدیکی و همراهی او با موجودات نباید به معنای نزدیکی جسمانی یا مکانی تفسیر شود.

۱۶۲ تبیین هستی‌شناختی ضرورت طرح صحیح مسئله خدا در اندیشه استاد مطهری (همان).

شهید مطهری در نقد برخی تصورات تشبیهی، رابطه خدا و جهان را رابطه خالق و مخلوق و علت ایجادکننده با معلول می‌داند، نه رابطه‌ای مانند رابطه روشنایی با چراغ یا شعور با اندام. اگر خدا همچون روشنایی چراغ یا شعور وابسته به اندام تصور شود، در واقع به معلول جهان تبدیل خواهد شد، نه خالق و مبدأ آن (همان: ۱۰۰). در این چارچوب، نفی جسمانیت و محدودیت از خداوند، به معنای نفی صفات کمالی او نیست، بلکه خداوند واجد صفات کمالی مانند علم، قدرت، حکمت، اراده و مشیت است و در عین حال مانند صفات مخلوقات، محدود و متکثر نیست (همان). با پذیرش این مبنا می‌توان به این جمع‌بندی رسید که راه صحیح خداشناسی، نه تشبیه ذات الهی به مخلوقات است و نه تعطیل مفاهیم عقلی، بلکه فهم تفاوت میان کمال مطلق و کمال محدود است.

۴-۲. برداشت نادرست از صفات الهی و فاعلیت خداوند

بخش دیگری از خطاهای خداشناختی به تفسیر نادرست صفات الهی باز می‌گردد. در نگاه اسلامی، خداوند موجودی واجد علم، قدرت، حکمت، اراده و مشیت معرفی شده است؛ در عین حال، صفات او از محدودیت، نقص و ترکیب موجود در صفات مخلوقات منزّه‌اند (همان: ۸۳). پس، شناخت انسان از صفات الهی، شناختی متناسب با ظرفیت محدود انسان است و نباید با احاطه ذاتی خدا بر حقیقت خویش یکسان دانسته شود.

این مسئله در فهم فاعلیت الهی نیز نمود پیدا می‌کند. یکی از برداشت‌های نادرست آن است که پذیرش فاعلیت خداوند، به معنای نفی نقش علل طبیعی و اراده انسانی باشد. این برداشت بر فرض هم‌عرض بودن فاعلیت الهی و فاعلیت طبیعی استوار است؛ در حالی که شهید مطهری میان علل طولی و عرضی تفکیک قایل می‌شود. بدین معنا که علل طبیعی در سلسله عرضی قرار دارند، اما خداوند در کنار آنها نیست، بلکه مبدأ و ریشه فاعلیت آنهاست (همان، ۱۳: ۳۰۰). افزون بر این، شهید مطهری بر نقش نظام اسباب و مسببات تأکید می‌ورزد و می‌افزاید:

«از هر نتیجه و سبب، تنها نتیجه و مسبب مخصوص خود آن را باید انتظار داشت.
قضا و قدر الهی وجود هر موجودی را تنها از مجرای علت خاص خودش به وجود
می‌آورد. قضا و تقدیر الهی یک شیء، عین قضا و تقدیر سلسله علل اوست»
(همان، ۲: ۱۷).

بنابراین، از مبانی شهید مطهری می‌توان دریافت که فاعلیت الهی جایگزین علل طبیعی نیست، بلکه علل طبیعی مجاری تحقق اراده و مشیت الهی‌اند. همین مبنا درباره اختیار انسان نیز قابل استفاده است. به تصریح استاد مطهری،

حبیب‌اله کاظم‌خانی ۱۶۳

قضا و قدر الهی با آزادی، اختیار و مسئولیت انسان منافات ندارد و انسان در درون نظام الهی، آزاد و مختار است (مطهری، ۱۳۸۹، ۲: ۸۵). بدین ترتیب، رابطه طولی خدا و انسان نه به حذف فاعلیت انسانی می‌انجامد و نه فاعلیت الهی را محدود می‌کند.

۳-۴. تقلیل فاعلیت الهی به علل طبیعی و پیدایش «خدای رخنه‌پوش»

یکی از مهم‌ترین خطاهای روش‌شناختی در تبیین خدا، قرار دادن او در کنار علل طبیعی و جست‌وجوی حضورش در نقاط ناشناخته علم است. در این تلقی، هرگاه علت پدیده‌ای ناشناخته باشد، آن پدیده مستقیماً به خدا نسبت داده می‌شود؛ اما با کشف علت طبیعی آن، قلمرو خدا نیز محدودتر به نظر می‌رسد. این برداشت در ادبیات معاصر با عنوان «خدای رخنه‌پوش» شناخته می‌شود. مطهری در نقد این تلقی ابراز می‌دارد که خدا را نباید در میان مجهولات جست‌وجو کرد؛ چراکه همه پدیده‌ها، چه علت‌شان برای انسان شناخته شده باشد و چه ناشناخته بماند، آیت و مظهر قدرت و علم خدا هستند. جهان با تمامی نظام‌ها، علل و اسباب خود یکجا قائم به خداست (همان، ۱: ۴۸۲).

استاد مطهری می‌گوید:

«خدا از نظر معارف اسلامی در ردیف علل طبیعی نیست که ما بگوییم این موجود خارجی را خدا درست کرده یا فلان علت طبیعی؟ ... خداشناسی به این معنی است که تمام مجموعه طبیعت از اول تا به آخر، یک واحد کار است و همه مجموعاً کار خداست؛ نه اینکه جزئی از این کار را بگوییم آیا خدا کرده یا طبیعت، آنگاه اگر علت آن را خوب نشناختیم، بگوییم خدا کرده و اگر علت طبیعی آن را شناختیم، بگوییم مربوط به طبیعت است و دیگر ربطی به خدا ندارد» (همان).

از این سنخ سخنان برداشت می‌شود که کشف علت طبیعی یک پدیده، جایگاه خدا را کاهش نمی‌دهد؛ زیرا خدا علت در کنار علل طبیعی نیست، بلکه مبدأ وجود و قوام‌بخش کل نظام علی است. در نتیجه، پیشرفت علم تنها چگونگی رخدادهای طبیعی و روابط درون نظام اسباب را روشن می‌کند و به خودی خود ناظر به نفی بنیاد وجود و فاعلیت این نظام نیست.

۴-۴. تأثیر الهیات تحریف‌شده و نگاه فیزیک‌محور در بازتعریف مسئله خدا

شهید مطهری در تحلیل زمینه‌های تاریخی گرایش به مادی‌گرایی، به نقش برخی تلقی‌های تحریف‌شده از دین و

۱۶۴ تبیین هستی‌شناختی ضرورت طرح صحیح مسئله خدا در اندیشه استاد مطهری
رابطه آنها با نظریات علمی توجه می‌کند. دو عامل برای شکل‌گیری تصور تعارض میان علم و دین ذکر شده است:
نخست، پذیرش برخی نظریات علمی و فلسفی قدیم از سوی کلیسا و سپس مخالفت پیشرفت علمی با آنها؛ و دوم،
تغییر شکل زندگی مادی در اثر علوم و تعارض آن با برخی صورتهای تاریخی و جامد دین‌داری (همان: ۴۷۹-۴۹۳).

از این منظر، یکی از آسیب‌های مهم آن است که خداشناسی در چارچوبی فیزیک‌محور بازتعریف شود؛ به گونه‌ای
که خدا همچون بخشی از ساختار طبیعی یا عاملی در کنار علل تجربی فهم شود. در حالی که به نظر استاد مطهری
مشکل اصلی در مواجهه علم و خداشناسی، خود علم تجربی نیست، بلکه تبدیل روش تجربی به معیار انحصاری
همه معرفت‌هاست.

۴-۵. محدودسازی معرفت به تجربه حسی و انکار شناخت عقلی

یکی دیگر از زمینه‌های طرح نادرست مسئله خدا، فروکاستن معرفت انسانی به داده‌های حسی و نفی ارزش
شناخت عقلی است. بر پایه دیدگاه اصالت حس، معرفت معتبر منحصراً در چارچوب مشاهده و آزمایش تجربی
تعریف می‌شود. پیامد گریزناپذیر این مبنا آن است که مفاهیم کلی، ضروری و غیرمحسوسی مانند علیت، ضرورت،
امکان، وجوب و در نهایت مفهوم «وجود واجب»، از قلمرو شناخت معتبر و علمی خارج می‌گردند (همان، ۱۳:
۳۸۷). در نگاه شهید مطهری، شناخت حسی به دلیل ابزارهای محدود خود، صرفاً ناظر به جزئیات، زمان حال و
ظواهر پدیده‌هاست و اساساً نمی‌تواند به ماهیت اشیاء، روابط درونی و به‌ویژه رابطه علیت و ضرورت حاکم میان
علت و معلول پی ببرد (همان: ۳۹۸).

افزون بر این، مطهری تقلیل معرفت به حس را از نظر منطقی و روش‌شناختی ناکافی می‌داند؛ زیرا خود علوم
تجربی در تبیین و تعمیم قوانین‌شان بر اصول عقلی و پیش‌فرض‌هایی استوارند که از راه حس به دست نمی‌آیند.
قانون علیت و اصل سنخیت علی و معلولی (تشابه طبیعت) نمونه‌های روشن این مدعایند: تجربه حسی تنها «توالی
یا تعاقب حوادث» را نشان می‌دهد، نه «رابطه ضروری و تخلف‌ناپذیر علیت» را (همان، ۶: ۶۸۳). از این رو، انحصار
معرفت در داده‌های حسی نه تنها خداشناسی فلسفی و مابعدالطبیعه را با بن‌بست مواجه می‌سازد، بلکه با انکار
پایه‌های غیرتجربی قوانین علمی، اعتبار خود علوم تجربی را نیز متزلزل می‌کند (همان، ۶: ۷۵).

از مجموع مباحث پیشین برمی‌آید که مسئله اصلی در انکار یا اثبات خدا، تعداد براهین نیست، بلکه نوع تلقی از
خدا و روش شناخت اوست. تشبیه، تعطیل، خدای رخنه‌پوش و حس‌گرایی افراطی، در ظاهر موضوعاتی متفاوت‌اند،

اما ریشه‌ای مشترک دارند: ناتوانی در فهم تمایز وجود مطلق از موجودات محدود. اصلاح همین مبناست که فهم خدا را به مثابه بنیاد هستی، نه جزئی از نظام طبیعت، ممکن می‌سازد.

۵. اصول و شاخص‌های طرح صحیح مسئله خدا در اندیشه استاد مطهری

طرح صحیح مسئله خدا در اندیشه استاد مطهری صرفاً به معنای انتخاب برهانی مناسب برای اثبات وجود خدا نیست، بلکه پیش از آن، به اصلاح چارچوب مفهومی و روش‌شناختی خداشناسی نیاز دارد. از نظر وی، بخشی از مناقشات خداشناختی نه از ضعف استدلال، بلکه از نادرستی تصور موضوع و کاربرد ابزار نامتناسب با آن ناشی می‌شود. اگر خدا همچون موجودی طبیعی، محدود و واقع در کنار سایر موجودات تصور شود، روش‌های تجربی و پرسش‌های مربوط به امور زمانمند و مکانمند بر او تحمیل خواهد شد؛ در حالی که خداوند مبدأ و منشأ کل هستی است، نه جزئی از آن. بنابراین، خداشناسی درست باید بر تنزیه، تمایز واجب و ممکن، توجه به قیومیت الهی، هماهنگی عقل و فطرت و وحی، و پیوند معرفت با دگرگونی وجودی انسان استوار باشد.

۵-۱. اصل تنزیه و پیراستگی حق تعالی از حدود امکانی

نخستین شاخص در طرح صحیح مسئله خدا، رعایت اصل تنزیه است. مقصود از تنزیه آن نیست که خداوند از هرگونه شناخت انسانی خارج باشد، بلکه مراد آن است که خدا با موجودات محدود، جسمانی و زمانمند یکسان انگاشته نشود. خداوند حقیقتی کامل، نامحدود و بی‌نیاز است و هیچ‌یک از موجودات عالم همتا و مانند او نیستند. مطهری این معنا را با استناد به اصل قرآنی «لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ» توضیح می‌دهد (همان، ۲: ۸۳).

اصل تنزیه، با تعطیل معرفت تفاوت دارد. اینکه خدا با ابزار حسی، مانند یک پدیده طبیعی، مستقیماً قابل مشاهده نیست، به معنای ناممکن بودن خداشناسی نیست. انسان می‌تواند با استفاده از عقل، برهان، فطرت و هدایت وحی، شناختی معتبر - هرچند غیرمحیط و متناسب با ظرفیت خویش - از خداوند به دست آورد (همان، ۶: ۹۳۳؛ ۱۳: ۳۰۸). بنابراین، تنزیه صحیح هم‌زمان دو امر را ایجاب می‌کند: نفی تشبیه و اثبات امکان معرفت.

۵-۲. تمایز وجودی واجب‌الوجود و ممکن‌الوجود

دومین اصل در تبیین صحیح مسئله خدا، توجه به تفاوت بنیادی میان واجب‌الوجود و ممکن‌الوجود است. موجودات جهان، به دلیل محدودیت، تغییرپذیری، حدوث و وابستگی به غیر، قائم به ذات خویش نیستند. هستی آن‌ها از خودشان نیست و تحقق‌شان به علت و مبدایی فراتر از خود وابسته است. در برابر این موجودات وابسته، واجب‌الوجود حقیقتی است که وجودش از ذات خویش است و به علت بیرونی نیاز ندارد.

۱۶۶ تبیین هستی‌شناختی ضرورت طرح صحیح مسئله خدا در اندیشه استاد مطهری

شهید مطهری در بحث واجب‌الوجود بر این نکته تأکید می‌ورزد که وجوب وجود، عین حقیقت واجب است و زائد بر ذات نیست و نمی‌شود وجوب وجود را عرضی ذات واجب گرفت و این جز با فرض اصالت وجود سازگار نیست» (همان، ۱۳: ۳۳۵). از این رو، خداوند صرفاً یکی از موجودات نیرومند یا نخستین حلقه زنجیره موجودات نیست، بلکه مرتبه‌ای متفاوت از وجود دارد و اصل تحقق موجودات ممکن به او وابسته است. از سوی دیگر، تقدم خداوند بر جهان نیز تقدم زمانی نیست. خدا در لحظه‌ای پیش از جهان قرار نگرفته است؛ بدین جهت که زمان خود از مراتب و مخلوقات عالم است. تقدم خدا بر جهان، تقدم علی و رتبی است؛ یعنی وجود جهان در اصل تحقق و استمرار خود به خداوند وابسته است (همان، ۱: ۴۸۲؛ ۶: ۹۶۸).

این تمایز، پیامد روش‌شناختی مهمی دارد. اگر خدا و جهان در یک سطح وجودی تصور شوند، خداشناسی به اشتباه در چارچوب علوم طبیعی و روابط میان اشیاء محسوس طرح می‌شود. اما اگر تفاوت مرتبه واجب و ممکن پذیرفته شود، روشن خواهد شد که خداوند جزئی از هستی نیست، بلکه مبدأ و بنیاد هستی موجودات ممکن است.

۵-۳. قیومیت الهی و وابستگی دائمی موجودات

در اندیشه شهید مطهری، رابطه خدا و جهان به ایجاد ابتدایی جهان محدود نمی‌شود. مخلوقات نه تنها در حدوث و پیدایش، بلکه در بقا و تأثیرگذاری نیز به خداوند وابسته‌اند. جهان در ذات و فعل خود مستقل نیست و موجودات، هم در اصل وجود و هم در آثار و تأثیراتشان، نیازمند افاضه و نگهداری الهی‌اند. مطهری جهان را با تمام نظام‌ها، علل و اسبابش یکجا قائم به خداوند می‌داند؛ یعنی تفاوتی ندارد که علت یک پدیده برای انسان شناخته شده باشد یا ناشناخته بماند؛ هر دو دسته از پدیده‌ها به یک اندازه آیت و مظهر علم، قدرت، حکمت، اراده و مشیت خداوندند (همان، ۱: ۴۸۲).

بر پلایه این دیدگاه، خداوند در عرض علل طبیعی قرار ندارد تا میان «خدا» و «طبیعت» یکی انتخاب شود. علل طبیعی خود در سلسله فاعلیت الهی قرار دارند و اصل قدرت و تأثیر آن‌ها به خداوند باز می‌گردد. بنابراین، کشف علت طبیعی یک پدیده، موجب خروج آن پدیده از قلمرو فاعلیت و قیومیت الهی نمی‌شود. این اصل همچنین از تصور «خدای رخنه‌پوش» جلوگیری می‌کند. بدین صورت که خداوند را نباید صرفاً برای توضیح مجهولاتی به کار برد که علم هنوز علت آن‌ها را کشف نکرده است؛ دلیلش این است که معلوم یا مجهول بودن علت طبیعی یک پدیده، تأثیری در نسبت بنیادی آن با خدا ندارد. خداوند مبدأ کل نظام علی و «عامل عامل‌ها» و ریشه فاعلیت همه فاعل‌هاست (همان، ۶: ۹۶۸).

۴-۵. هماهنگی عقل، فطرت و وحی در خداشناسی

در اندیشه شهید مطهری، شناخت خدا بر تعامل سه ساحت عقل، فطرت و وحی استوار است. این سه منبع معرفتی جایگزین یکدیگر نیستند، بلکه هر کدام نقش خاصی در فرایند خداشناسی ایفا می‌کنند. عقل امکان فهم مفاهیمی مانند علیت، امکان، وجوب و وابستگی وجودی را فراهم می‌سازد. انسان با عقل درمی‌یابد که رابطه علت و معلول صرفاً توالی زمانی یا هم‌زمانی دو پدیده نیست، بلکه نوعی وابستگی وجودی است؛ به گونه‌ای که معلول بدون علت تحقق‌پذیر نیست. مفاهیمی مانند «محال» و «ضرورت» نیز مستقیماً محسوس نیستند، بلکه عقل درباره آن‌ها حکم می‌کند. از این‌رو، خداشناسی را نمی‌توان به مشاهده و تجربه حسی محدود ساخت. شهید مطهری میان «فطرت عقل» و «فطرت دل» تمایز می‌گذارد. فطرت عقل به تولدانی انسان برای پی‌بردن به هدبر و قاهر جهان از طریق مشاهده نظام هستی، مقهوریت و مربوبیت موجودات اشاره دارد. فطرت دل نیز بیانگر آن است که انسان در ساختار وجودی خود خداجو، خداخواه و خداپرست آفریده شده است (مطهری، ۱۳۸۹، ۶: ۹۳۳). وحی و پیامبران نیز این گرایش فطری را تأیید و هدایت می‌کنند. وحی افزون بر تأیید قوانین و گرایش‌های فطری، آموزه‌ها و راهنمایی‌هایی را در اختیار انسان قرار می‌دهد که عقل و فطرت به تنهایی برای دستیابی تفصیلی به آن‌ها کفایت نمی‌کنند. بنابراین، عقل امکان فهم اصول کلی خداشناسی را فراهم می‌کند، فطرت زمینه گرایش و پذیرش را پدید می‌آورد و وحی مسیر صحیح این گرایش و حدود عملی و معرفتی آن را روشن می‌سازد.

با این مبنا، دو رویکرد افراطی قابل نقد است: نخست، عقل‌گریزی که امکان شناخت استدلالی خدا را انکار می‌کند؛ دوم، عقل‌گرایی خودبنیاد که همه ابعاد خداشناسی و هدایت را در توان عقل فلسفی خلاصه می‌سازد. الگوی مطلوب مطهری، هماهنگی عقل، فطرت و وحی است.

۵-۵. پیوند خداشناسی با معرفت درونی و کمال وجودی انسان

یکی از شاخص‌های مهم طرح صحیح مسئله خدا، توجه به آثار وجودی و تربیتی خداشناسی است. در اندیشه شهید مطهری، شناخت خدا صرفاً به معنای دانستن مجموعه‌ای از گزاره‌های نظری نیست؛ بلکه خداشناسی صحیح باید در نگرش، ارزش‌ها، انتخاب‌ها و جهت زندگی انسان اثر بگذارد.

مطهری شناخت فطری خدا را امری درونی و غیرمستشعر می‌داند؛ یعنی انسان در عمق ساختمان روحی خود خدا را می‌خواهد و می‌جوید، هرچند ممکن است در سطح آگاهی عادی از این گرایش غافل باشد (همان: ۹۳۳). همچنین، عبادت و پرستش را می‌توان صورت آگاهانه یا ناآگاهانه گرایش فطری انسان به خدا دانست. افزون بر این،

۱۶۸ تبیین هستی‌شناختی ضرورت طرح صحیح مسئله خدا در اندیشه استاد مطهری
کمال‌جویی انسان در اندیشه مطهری حد توقف ندارد و انسان به حسب فطرت در مسیر رشد و تکامل قرار دارد
(همان، ۱۳: ۷۸۶). بنابراین، خداشناسی هنگامی به ثمر می‌رسد که از سطح آگاهی نظری فراتر رود و به جهت‌دهی
حیات انسانی و حرکت او به سوی کمال بیانجامد.

۵-۶. قرب الهی و نفی تلقی مکانی از رابطه خدا و انسان

قرب الهی در اندیشه شهید مطهری مفهومی مکانی و جسمانی نیست. خداوند در مکان خاصی قرار ندارد تا
انسان با پیمودن فاصله‌ای مکانی به او نزدیک شود. معیت و قرب الهی، ناظر به احاطه وجودی و قیومیت خداوند بر
موجودات است. به سخن دیگر، خدا با همه اشیاست، اما اشیاء با خدا نیستند؛ یعنی حضور خداوند در همه مراتب
هستی، حضوری قیومی و وجودبخش است، نه حضوری مکانی و جسمانی (همان، ۲: ۸۳). در این چارچوب،
می‌توان قرب الهی را به صورت تحلیلی، افزایش کمال و کاهش نقص وجودی دانست، نه نزدیک‌شدن مکانی به خدا.
عبادت، خداشناسی و پرستش هنگامی ارزش واقعی خود را آشکار می‌کنند که انسان را از پراکندگی، وابستگی‌های
فروتر و غفلت از مبدأ هستی رها کرده و در مسیر کمال قرار دهند.

نتیجه‌گیری

ارزیابی نهایی این پژوهش نشان می‌دهد که مسئله‌ی «طرح صحیح مسئله» در منظومه فکری استاد مطهری، صرفاً
یک ملاحظه‌ی روش‌شناختی نیست، بلکه یک «چرخش پارادایمی» در الهیات معاصر است. دستاورد بنیادین این
مطالعه، نشان‌دادن این حقیقت است که بخش عمده‌ای از بن‌بست‌های الهیاتی در مواجهه با الحاد مدرن، نه ناشی از
ضعف براهین، بلکه معلول یک «خطای مقوله‌ای» است؛ خطایی که در آن، خدا به عنوان «یکی از اجزاء» در عرض
جهان (و نه «مبدأ هستی» در طول آن) صورت‌بندی می‌شود. پیامد اجتناب‌ناپذیر این رویکرد برای الهیات معاصر،
ابطال منطقی انگاره‌ی «خدای رخنه‌پوش» است. وقتی تبیین هستی‌شناختی مطهری (مبتنی بر فاعلیت طولی و قیومیت
وجودی) در کانون الهیات قرار می‌گیرد، کشف قوانین طبیعت نه تنها تهدیدی برای جایگاه خدا نیست، بلکه دقیقاً
همان «نظام متقن» و «تدبیر حکیمانه‌ای» است که عین‌الربط و وابستگی به واجب‌الوجود را به تصویر می‌کشد.
بدین‌سان، الهیات از رقابت کاذب با علوم تجربی رهایی می‌یابد؛ چراکه حوزه‌ی فاعلیت الهی، «علت‌العلل» است و
حوزه‌ی علوم تجربی، «علل طولی»؛ و این دو، سطوح متفاوتی از یک واقعیت مشکک‌اند که هرگز با هم تداخل
ندارند. نوآوری شهید مطهری در این حوزه، نه در انباشت براهین جدید، بلکه در «پالایش ساحت پیشینی معرفت»
است. این پژوهش نشان داد که برای گذار از بحران‌های معنایی عصر حاضر، ما بیش از آنکه به براهین اثباتی تازه

حبیب‌اله کاظم‌خانی ۱۶۹

نیاز داشته باشیم، نیازمند «اصلاح تصویر ذهنی» از خداوند هستیم. این اصلاح، خداشناسی را از یک بحث انتزاعی فلسفی، به یک «ضرورت زیست‌شناختی و خردورزانه» ارتقا می‌دهد. الهیاتی که با الگوی مطهری بازسازی شود، خدا را نه در حاشیه یا بیرون از جهان، بلکه در عمق ساختار هستی می‌بیند؛ رویکردی که «ایمان» را به پیوندی ناگسستنی میان «عقل»، «علم» و «معنای زندگی» تبدیل کرده و الهیات را از انفعال در برابر الحاد علمی به جایگاه راهبری تمدنی باز می‌گرداند.

منابع

قرآن کریم

صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۹۸۱م). *الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة*، جلد ۲، بیروت: دار إحياء التراث العربی.

مطهری، مرتضی (۱۳۸۹). *مجموعه آثار استاد شهید مطهری*، جلد ۴ (توحید، نبوت، معاد، امامت و رهبری، بخشی از بیست گفتار)، تهران: صدرا.

مطهری، مرتضی (۱۳۸۹). *مجموعه آثار استاد شهید مطهری*، جلد ۶ (اصول فلسفه و روش رئالیسم)، تهران: صدرا.

مطهری، مرتضی (۱۳۸۹). *مجموعه آثار استاد شهید مطهری*، جلد ۱۳ (مقالات فلسفی، مسئله شناخت، نقدی بر مارکسیسم)، تهران: صدرا.

مطهری، مرتضی (۱۳۸۹). *مجموعه آثار استاد شهید مطهری*، جلد ۱ (عدل الهی، انسان و سرنوشت، علل گرایش به مادیگری)، تهران: صدرا.

مطهری، مرتضی (۱۳۸۹). *مجموعه آثار استاد شهید مطهری*، جلد ۲ (مقدمه‌ای بر جهان‌بینی اسلامی)، تهران: صدرا.

مطهری، مرتضی (۱۳۸۹). *مجموعه آثار استاد شهید مطهری*، جلد ۱۰ (شرح مبسوط منظومه ۲)، تهران: صدرا.